

CENNETİN SUYU: KLASİK TÜRK
EDEBİYATINDA ZEMZEM

PARADISE WATER: ZAMZAM IN
CLASSICAL TURKISH POETRY

Neslihan DOKUMACI

Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Öğrencisi. dokumacineslihan@gmail.com

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi
Yükleme Tarihi: 03.12.2020
Kabul Tarihi: 28.12.2020
Yayımlanma Tarihi: 30.12.2020
Sayı: 4
Sayfa: 296-312

Article Information: Research Article
Received Date: 03.12.2020
Accepted Date: 28.12.2020
Date Published: 30.12.2020
Volume: 4
Page: 296-312

Atıf / Citation

DOKUMACI, N. (2020). Cennetin Suyu: Klasik Türk Edebiyatında Zemzem. *International Journal of Filologia*, 3 (4), 296-312.

DOKUMACI, N. (2020). Paradise Water: Zamzam in Classical Turkish Poetry. *International Journal of Filologia*, 3 (4), 296-312.

Neslihan DOKUMACI

CENNETİN SUYU: KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA ZEMZEM

PARADISE WATER: ZAMZAM IN CLASSICAL TURKISH POETRY

ÖZ

Klasik Türk şiirinin geniş ve zengin bir anlam dünyası vardır. Din, tarih, gelenek, sosyal hayat ekseninde beliren ve zenginleşen bu anlam çerçevesi tarihsel süreç içinde kavramlar etrafında bir dünya inşa etmiştir. Arap ve Fars şiiri ile etkileşimler, milli değerler zaman içinde yoğrularak ona milli bir kimlik kazandırmıştır. Dilin lügati bu vasıta ile zenginleşmiş, bir halk tasavvuru, entelektüel bir ifade biçimi belirlemiştir. Klasik Türk şiiri, dinî ve millî değerlerimizin yoğrulduğu bir edebiyattır. Düşünce ve estetik dünyamızı şekillendirmiştir. Dinî kavramların çoğu bu edebiyatın estetik dünyası ile varlığını sürdürmektedir. Klasik şiirde kullanılan kavramlardan biri de su ile ilgili olanıdır. Suyun bütün anlam katmanları klasik şiirde çok zengin çağrışımlar içinde kullanılmıştır. Klasik şiirin bu anlam dünyası için kullanılan su türlerinden bir de zemzemdır. Dinî anlamı, inanç boyutu yanında her milletin değerleri içinde bir kültür olarak karşımız çıkan zemzem, İslam literatürü içinde özellikle hac ibadeti vasıtasıyla geniş kitlelere yayılmıştır. Türk kültürü ve elbette edebiyatı içinde de manzum mensur eserlerde zengin bir hayal dünyası içinde kullanılmıştır. Bu çalışmada bir kavram olarak zemzem suyunun klasik şiirde nasıl kullanıldığı üzerinde durulacaktır. Bu amaçla öncelikle zemzem kelimesinin lügat anlamları, terimsel kullanımı, İslam tarihinde zemzemin kullanımı ve bu konuda yapılan çalışmalar, klasik edebiyatımız içinde, Hac ibadeti ile ilgili olarak kaleme alınan eserlerde zemzemin nasıl işlendiği üzerinde durulacaktır. Bu teorik çalışma bağlamında divanlar ve mesneviler taranacak, bir kavram ve mazmun olarak zemzem suyunun metinlerdeki kullanımı, hangi bağlam içinde kullanıldığı, edebi sanatlarla ilişkisi üzerinde durulacaktır. Böylece Türkçenin tarihsel lügatine bir katkı ve kültürümüze ait önemli bir kavramı klasik eserler bağlamında değerlendirme imkânı hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Şiiri, Hac, Zemzem, Hz. İbrahim, Hz. İsmail.

ABSTRACT

Classical Turkish poetry has a wide and rich world of meanings. This framework of meaning, which emerge danden riched in theaxis of religion, history, tradition and social life, has built a World around concepts in the historical process. Interactions with Arabic and Persian poetry, kneading national values over time, gave it a national identity. Thelexicon of the language was enric hed by this means, a public imagination, an intellectual form of expression emerged.

Classical Turkish poetry is a literature in which our religious and national values are kneaded. Thought and esthetics have shape dour world. Most of there ligious concepts survive in the esthetic world of this literature. One of the concepts used in classical poetry is the one related to water. All the layers of meaning of water are used in classical poetry in very rich connotations. Zamzam, which we encounter as a culture within the values of every nation, besides its religious meaning and belief dimension, has spread to large masses in the Islamic literature, especially through pilgrimage. It has been used in a rich dream world in verse prose works in Turkish culture and of course in literature.

In this study, how zamzam water is used as a concept in classical poetry will be discussed. For this purpose, first of all, thelexical meanings of the Word zamzam, its terminology, the use of zamzam in the history of Islam and the studies on this subject, in our classical literature, how the floor is processed in the Works written about Hajj will be emphasized. In the context of this theoretical study, divans and mesnevis will be scanned, theuse of zamzam water as a conceptand mazmun in texts, its context, and its relation with literary arts. Thus, it is aimed to contribute to the historical dictionary of Turkis hand to evaluate an important concept belonging to our culture in the context of classical works.

Key Words: Classical Turkish Poetry, Hajj, Zamzam, Hz. İbrahim, Hz. İsmail.

Giriş

Dinî inancımızın önemli bir unsuru hacdır. Hac, Kâ'be etrafında şekillenen yapısıyla ve inanç değerleriyle Müslümanların hayatında önemli bir yer tutar. Hac ibadetini yerine getiren Müslümanlar, haccın her bir unsuruna ayrı bir kutsiyet ve önem atfederek, bir taraftan Kur'ân ve hadis kaynaklı olmak üzere dinî bir inancı düşünce boyutunda ve yaşam sahasında yaşamaya, diğer taraftan öncelikle yerinde olmak üzere İslam beldelerinin her köşesinde bu ibadeti ifa edenlerin beraberlerinde taşıdıkları bir kutsiyet, bir değer, kültürel bir unsura dönüşen dinî bir unsur olarak karşımız çıkmaktadır. İslam toplumları arasında bu derece kutsiyet arz eden bir husus etrafında sosyal ve kültürel olarak birçok gelenek gelişmiştir. Konusu hac veya haccın bir unsuru ile ilgili müstakil veya bir parça içinde ele alınan eserler kaleme alınmıştır. Haccın bu önemli unsurlarından biri de tarihi Hz. İbrahim zamanına dayanan, Hz. İsmail'in ayaklarının altında ortaya çıkan zemzem suyudur.

1. Zemzemin Tanımı, Zemzem Kuyusu

Zemzem, İslâmî açıdan büyük değer atfedilen, Kâ'be civarındaki kuyudan çıkan bir sudur. *Suya bu isim "bol ve akıcı olma, Cebrâil'in konuşma sesi, akarken çıkardığı ses, şimşek sesi, nereden geldiği belli olmayan ses" anlamlarındaki zemzem ile (zemzeme, zemmezem, zümmezim, zemmizem) arasında bir ilişki kurularak verilmiştir.* (Küçükaşçı, 2013:242) Hz. İsmâil'in annesi Hâcer'in, uzun arayışlardan sonra İsmâil'i bıraktığı yerde suyun kaynağından fişkırlarak aktığını görünce, "Yavaş yavaş ak, dur!" demesi veya etrafa yayılmaması için çevresini kumla çevirmesinden dolayı bu adı aldığı da ileri sürülmüştür.

Hz. İsmâil'in adıyla da anılan (*Bi'ru İsmâil*) kuyuya Mekke için önemine işaret eden, fiziksel ve kimyasal özelliklerine gönderme yapan, sayısı altmışa kadar ulaşan isimler verilmiştir: "*Şebbâa, Mürviye, Nâfia, Âfiye, Meymûne, Berre, Maznûne, Kâfiye bunlardan bazılarıdır.*" (Küçükaşçı, 2013:242)

2. İslam Kültürü İçerisinde Zemzemin Yeri

Çocukluk ve gençlik yıllarında amcası Ebû Tâlib'e kuyunun bakımı sırasında yardım eden Hz. Muhammed'in hayatında zemzemin çok özel bir yeri vardır. Hz. Peygamber dört beş yaşlarında sütannesinin yanında iken, on yaşlarında bulunurken, kendisine ilk vahiy geldiğinde Hira'da ve Mi'rac gecesinde olmak üzere dört defa göğsünün yarılarak kalbinin çıkarılıp zemzemle yıkandığı rivayet edilir. İnşirâh Sûresi'nde bu huşu şöyle anlatılır: "*Biz senin göğsünü açıp genişletmedik mi?*" (*İnşirâh, 30/1*) meâlindeki ilk âyeti, Hz. Muhammed'in çıkarılan kalbinin zemzemle yıkandıktan sonra ilim ve hikmetle doldurulup tekrar yerine konulduğu şeklinde yorumlanmıştır." (Küçükaşçı, 2013: 243)

Aşağıdaki beyitte Peygamberimizin göğsünün, zemzem suyu ile yıkandığı anlatılmaktadır.

"Görürem göğsümi kim yardılar tîz

İçin zemzem suyula yudılar tîz" Halil-nâme, M. 36-43, (Çelebi, 1996: 93)

"Göğsümü hemen yardıklarını içini zemzem suyula yıkadıklarını gördüm."

3. Zemzem ve Hac İlişkisi

“Mekke fethinde Mescid-i Harâm’da devesinin üzerinde iken kendisine getirilen zemzemi içen Resûlullah, Vedâ haccında ve umreleri sırasında Kâ’be’yi tavaf ettikten sonra Makâm-ı İbrâhim’in arkasında iki rek’at tavaf namazı kılar ve Zemzem Kuyusu’na giderek zemzem içerdi. (Küçükaşçı, 2013:244) Onun bu uygulaması sebebiyle hac ve umrede tavafın ardından kılınan namazdan sonra kuyunun başına gidip su içmek, mümkünse üzerine dökmek veya serpmek, hac günlerinde Mina’ya gitmeden önce bunu tekrarlamak bir gelenek halini almıştır.

Tavafın ardından içilen zemzem ve yapılan sa’y, Allah’ın yardımıyla Hâcer’in su arayışını ve anne sevgisini simgeler.

“Beyâbân itme tayy ey Nâtîkî ‘âlemde kim yârûñ

Ser-i kûyu durur Kâ’be lebinde âb-ı zemzem var” Nâtîkî, G. 143-7, (Özer, 2006: 368)

“Ey Nâtîkî, dünyada çölleri aşıp geçme, zira sevgilinin köyü Kâ’be, dudağı zemzemdendir.”

4. Zemzem İle İlgili Hadisler

Resûl-i Ekrem’in uygulama ve tavsiyeleri doğrultusunda tarih ve edebiyat kitapları ile diğer bazı kaynaklarda zemzemin faziletine dair rivayetler bir araya getirilmiş, hadis kitaplarında zemzem ile ilgili bazı sözler yer almaktadır. Zikredilen hadislerden bazıları şöyledir:

İbn Abbas (r.a.)’dan yapılan rivayete göre, Resulüllah Efendimiz (sav) şöyle buyurmuştur: “Zemzem suyu ne için içilirse ona göre yarar sağlar: Şifa arzusuyla içersen Allah sana şifa verir; açlığını gidermek niyetiyle içersen Allah seni doyurur; susuzluğu kesip gidermek için içersen, Allah senin susuzluğunu onunla kesip giderir. Zemzem, Melek Cebrail’in açtığı çukurdur, İsmail’in su içtiği yerdir.”

Cabir (r.a.) den yapılan rivayete göre, Resulüllah Efendimiz (sav) şöyle buyurmuştur: “Zemzem suyu ne niyetle içilirse ona göre fayda sağlar.” (Küçükaşçı, 2013: 243)

5. Klasik Türk Şiirinde Zemzem

Klasik Türk şiirine dinî birçok kavram kaynaklık etmiştir. Kavramın kullanıldığı birimin veya beytin bağlamına bağlı olarak terim anlamının yanında, kavramın sosyal kültürel hayat içinde kazandığı zengin anlam çağrışımlarıyla, sosyal hayatın edebî metne yansması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Böylelikle hem sosyal hayatın dinî boyutu şiire yansımış ve kaynaklık etmiş hem de kavramaların anlam dünyasında zengin bir çağrışım dünyası teşekkül etmiş oluyor. Bu bağlamda klasik Türk şiirinin anlam dünyası içinde kullanılan kavramlardan biri de zemzemdendir. Ses özelliği, tarihçesi, Kâ’be ile ilişkisi, hakkında yapılan methiyeler, kendisi etrafında gelişen telmihler ve teşbihler, zaman içinde etrafında şekillenen gelenekler gibi

birçok husus klasik edebî metinlerde karşımıza çıkmaktadır.

Zemzem'in değeri elbette onun bizzat Hz. Peygamber tarafından övülmüş olmasıdır. Aşağıdaki beyitte şair, kelimelerin anlamlarından istifade ederek zengin bir çağrışım dünyası tasavvur etmiştir. Zemzem'in Hz. Peygamber tarafından övülmesi ile ilgili hadisler, zem kelimesinin “dur” anlamıyla Hz. Hacer’in dilinde söylenmesi ve ona isim olması, zem kelimesinin kötülemek anlamıyla medih kelimesi ile oluşturduğu tezat gibi birçok anlam ilişkisi vardır.

“*Bi-hamdillâh müyesser etdi Hak nûşunu ey zemzem*

Medîhin oldu peygamber olundu hakkına zem zem” Tuhfetü'l-Nâtık, G. 7-809

(Aksoyak, 2019: 149)

“Ey zemzem! Allah’a şükürler olsun ki Allah iç.”

Nâbî'nin 1089'daki (1678-79) hac ziyaretinin ardından yazdığı Tuhfetü'l-Haremeyn'in “*Zikr-i Evsâf-ı Kâ'be-i Ulyâ*” başlıklı bölümünde zemzem'in konumu, özellikleri, zemzem kuyusu etrafındaki yapılar ve özellikle hacıların onu içmeleri, gusül ve abdest suyu olarak kullanmaları hakkında bazı bilgiler verilmiştir. “*Evsâf-ı çâh-ı rûh-dih-i Zemzem-i şerîf Mukâ'bele-i Hacer-i Esved demenba'-i şîre-i cân, mevrîd-i zülâl-i revânya' niçâh-ı şifâ-penâh-ı Zemzem-i mükerrem ki hâsiyyet-i zâtı ser-çeşme-i hayâtı hayme-nişîn-i zulmet ve rahik ü tesnîmü veccih-i zîr-i haclet itmek vasfa şâyeste degüldür.*”

“Nazm

Be-mezâk-ı Hak-şinâsân kefi âbeş er bi-senced

Ne-dihend lâ-y Zemzem be-zülâl-i zindegânî

Meh eger mecâl-yâ bed ki şeved mukîm-i çâheş

Kuned-eş zi-cirm delvîzi-şu 'â' rîsmânî”

“*Bâlâ-yı çâhda burc-ı âbiye mümâss olan kubbe-i 'âlî-şânun tabaka-i 'ulvîsi mü'ezzinân-ı Şâfi'iyeye makâm olmuşdur. Şebâne-rûz sad hezârdan efvân teşnelebân-ı huccâc şûrb ü gusl u vuzûdaber-vech-i istifâ isti'mâli derler iken gencîne-i gaybiyye-i İlâhiyye'den feverân idüp merkez-i 'aslîsinden tefâvüt-i cüz'iyyesi gûş-güzâr degüldür.*” (Turan, 1995: 77-79)

6. Zemzem'in Makamı

Nâtikî hac seyahatini anlattığı mesnevisinde, zemzem mekânının sağında Hz. İbrahim'in makamı vardır şeklinde tasvir eder.

“*Ki yemîni Makâm-ı İbrâhîm*

Hem yesârında Zemzem ile 'azîm” Tuhfetü'l-Nâtık, G. 3-710 (Aksoyak, 2019:149)

Bâkî, beyitteki “*safâ, zemzem, Beytü'l-Harâm*” kelimelerinden yola çıkarak bezmi anlatırken bezmin makamını zemzem olarak tasvir eder.

“Bezm-i safâ vü reşh-i câm bu zemzem olmuş ol makam

Mey-hâneler Beytû'l-Ĥarâm pîr-i muġân şeyhü'l-harem” Bâkî, G. 318-3, (Küçük, 1994: 215)

7. Zemzemin Özellikleri

Zemzemin özellikleri birçok beyitte karşımıza çıkmaktadır. Ancak özellikle mesnevilerde zemzemin anlatıldığı bölümlerde zemzem suyunun bazı özelliklerine birlikte değinilmiştir. Nâbî, Hayriyye’de zemzem kuyusundan akan ve hayat suyu olarak vasıflandırdığı zemzeme, günahları yıkayan, isyan hastalıklarına şifa bir özelliğe sahip olduğunu belirtir.

“*Toprak-su*” ilişkisinin birlikte ele alındığı beyitte Harem toprağının yeryüzünün yüzü, zemzemin de yeryüzündeki âlemin yüz suyu olduğunu belirtir.

“*Rûyudur yiryüzünün hâk-ı Harem*

‘*Âlemün yüzi suyudur Zemzem*” Hayriyye, 193(Kaplan, e-kitap: 54)

“*Âb-ı hayât*” Klasik şiirde çok defa kullanılmıştır. Aşığa hayat veren ölümsüzlük suyu olarak geçmektedir. Beyitte zemzem kuyusundan akan suyunhayat suyu olduğu dile getirilerek zemzem âb-ı hayât ilişkisi kurulur.

“*Olmış âmâde-i tathîr-i ‘usât*

Çâh-ı Zemzem ‘den akan âb-ı hayât” Hayriyye, 192, (Kaplan, e-kitap: 54)

“*Zemzem-şifa*” arasında zemzemin hastaya şifa olduğu dile getirilir. Ölüm döşeğindeki hastanın ağzına zemzem damlatılıp kelime-i şehadetin telkin edilmesi veya hastanın zemzem ile şifa bulması gelenek halini almıştır.

Aşağıdaki beyitte zemzem suyunun hastaya şifa olmasına işaret edilmiştir.

“*Âb-ı Zemzem ‘dür o dârû-yı safâ*

Ki virür haste-i ‘isyâna şifâ” Hayriyye, 195, (Kaplan, e-kitap: 54)

“*Kim tutar itse miyâh-ı ‘âlem*

Da ‘vi-i ‘izzet ü şân-ı Zemzem” Hayriyye, 922, (Kaplan, e-kitap: 128)

Haşmet, Riyâzü’s-Sâlikîn’de, “*tavaf ile zemzem*” arasında bir ilişki kurar. Şair, Hacıların tavaf esnasındaki zemzemelerinin “*sadalarının*” zemzem suyunu çoşturduğunu, vuslat suyu gibi zemzem suyunu içtiklerini belirtir.

“*Şevke gelüp eyledüğünce tavâf*

Zemzeme âyîne sunar kalb-i sâf” Riyâzü’s-Sâlikîn, 732, (Arslan ve Aksoyak, 1994: 60)

“Zemzemesi zemzemi pür-cûş ider

Narası hâcîleri hâmûş ider” Riyâzü’s-Sâlikîn”, 733 (Arslan ve Aksoyak, 1994: 60)

“Âb-ı visâl” ile Haşmet, vuslat-su ilişkisine atıfta bulunur. Vuslatın ateşini ancak suyun söndürebildiği anlatır. Vuslatın su ile benzeştirilmesi, ayrılığın ateşe ve susuzluğa teşbihi dolayısıyladır.

“Emr-i Hudâvend’e kılup imtisâl

Nûş ide zemzem gibi âb-ı visâl” Riyâzü’s-Sâlikîn, 742, (Arslan ve Aksoyak, 1994: 60)

Zâdü’l Meâd (Kitâbü Mevlüdü’n Nebi)’de zemzemin Hz. İsmail’in ayağı altından çıktığı, etrafında bir yeşillik oluştuğunu ifade eder. Aşağıdaki beyitlerde zemzemin bu huşularına dikkat çekilmiştir.

“Sana dahi bundan irdise nasîb

Vir salavât zemzemeyle bir habîb” Kitâbü Mevlüdü’n-Nebi, 4100, (Tural, 2011: 261)

“Evvelinci âb-ı zemzemdür ‘ayân

K(i)’oldı ayağının altından revân” Kitâbü Mevlüdü’n-Nebi, 4841, (Tural, 2011: 308)

“Komadı akmağa âb-ı zemzemi

Kim yiriser sebz ide neşv ü nemi” Kitâbü Mevlüdü’n-Nebi, 4844, (Tural, 2011: 308)

“Kuyısından çıkdı zemzem ol gice

Yiryüzini kıldı hürrem ol gice” Kitâbü Mevlüdü’n-Nebi, 4847, (Tural, 2011: 308)

Şeyh Gâlib, zemzemin Hz. İsmail’in ayağının altından çıkmasını *mihr-çâh* tezaadı içinde *hüsn-i talil* yoluyla ifade etmiştir.

“İsmâil-i mihri dutdı mükrem

Öpdi ayağını çâh-ı Zemzem” Hüsn ü Aşk, M. 1870, (Doğan, 2002: 131)

a. Tadı

Zemzemin tadının hafif acımsı oluşunu sevgilinin Kâ’be’ye benzetilen mahallesinde kendisinde acı diller verilmesini zemzemin işittiğini zemzemin bundan dolayı *hüsn-i talil* yoluyla kendisine acıdığını ifade eder.

“Kâ’be-i kuyunda bana acı diller virdüğün

Acımış zemzem işitmiş ey şeh-i şîrîn-kelam” Zâtî, K. 141-7, (Kurtoğlu, e-kitap: 217)

“Yarün visali Kâ’be’sine çünkiirmedüm

Yaş dökse ‘ayni acısa zemzem n’ola bana” Zâtî, K. 67-5, (Kurtoğlu, e-kitap: 198)

b. Ziyaret Zamanı

Zemzemi içtikten sonra *Bâb-ı Safâ’ya (Safâ kapısı)* gidilir.

“Zevk-i zemzem ki oldu rûh-efzâ

Eyledik andan ‘azm-i Bâb-ı Safâ” Tuhfetü’l-Nâtık, M. 1-823, (Aksoyak, 2019:151)

c. Vedası

Hacc’ın her bir unsuru etrafında gelişen bir gelenek vardır. Aşağıdaki beyitte zemzeme “veda” anlatılmaktadır. Zemzem ile zemzeme arasındaki cinas yapılmıştır.

“Etmek için vedâ’-ı Zemzemedede

Olup ol dem fiğân u zemzemedede” Tuhfetü’l-Nâtık, G. 10-1149, (Aksoyak, 2019: 151)

“El-vedâ’ ey kaçre-i âb-ı zülâl-i zemzemün

Selsebile mevc-bahşâ-yı hacâlet el vedâ’” Nâbî, G. 373-3, (Bilkan, 1993: 658)

8. Zemzemin Bazı Kavramlarla Birlikte Kullanımı

Zemzem klasik şiirin teşbih dünyası içinde birçok kavramla birlikte kullanılmıştır.

8.1. Zemzem/Yemin

Metinlerde Kâ’be ile ilgili kavramların kullanıldığı beyitlerde yapılan yeminlerde zemzem ile ilgili olarak da “yemin” ifadelerine yer verilmiştir.

“Hacer-i esved adı-çün Hakkı-çün

Safâvü Merve vü zemzem Hakkı-çün” Hikmet-nâme, 2156(Altun, e-kitap: 131)

8.2. Zemzem-Ayna

Nâbî, aşağıdaki beyitte zemzem ile ayna arasında ilişki kurarak zemzem suyunun berraklığı ve saflığı yönüyle aynaya benzetiyor. Bu aynadan Hakk’ın sırrının suretleri görünüyor. Ancak eğirin azarlılar bunu göremiyor.

“Hayf nûş itdüğine görmeyicek kec-nazarân

Şuret-i sırr-ı Hakk’ı ‘âyine-i zemzemden” Nâbî, G. 559-7 (Bilkan, 1993: 792)

8.3. Kalem-Zemzem Kuyusu

Lebîb, aşağıdaki beyitte zemzem kuyusu ile divit hokkası arasında bir ilişki kurar.

“Tâ’if-i dergehin eder irvâ

Bi'r-i zemzem gibi devâtı hemân" Diyarbakırlı Lebîb, Tarih 14-4, (Kurtoğlu, e-kitap: 212)

"Kâ'be-i âtıfete altun olukdur kalemin

Mahberen teşne-i ihsânı nabi'r-i zemzem" Diyarbakırlı Lebîb, K. 3-56(Kurtoğlu, e-kitap: 56)

Neşâfî kalemi, Kâ'be'nin altın; diviti de Zemzem Kuyusu olduğuna teşbihi yapar.

"Elinde Kâ'be-i ümmîde hâme zer-mîzâb

Devât-ı pâki nedir sem n'ola çeh-i zemzem" Neşâfî, K. 21-20 (Kaplan, e-kitap: 102)

9. Çeşme-Kuyu-Göz-Irmak

Zemzem suyu ile ilişkili olarak kullanılan kavramlardan biri de çeşme, kuyu, ya da kaynak suyudur. Bir suyun saflığı, parlaklığı, değeri, nispeti gibi hususlar anlatılırken suyu zemzem suyuna, suyun aktığı çeşme, suyun çıkarıldığı kuyu, suyun kaynağı da zemzem kuyusuna, hayırlı işe vesile olan şahıs da Hz. İsmail ya da annesi Hacer gibi düşünülmüştür. Böylece su ile değer arasında genel bir tasavvurun olduğunu söylemek mümkündür. Çeşme, kuyu ya da göze ile ilgili kullanımların klasik şiirin hemen her nazım şeklinde çıkması mümkündür. Ancak incelenen metinlerde bu hususun daha çok tarih düşürmelerde karşımıza çıktığı görülmektedir. Kutsal kabul edilen mekânlardaki su kaynakları ve unsurları ile zemzem arasında bir ilişki kurulduğu da görülmektedir.

"Bu ma'nîye işâret ider Zemzem ü Hacer

Kim râh-ı Hağ'da çekme gamın âb u dânenün" Nâbî, G. 436-4 (Bilkan, 1993: 709)

Aşağıdaki beyitte Nâbî, Âsî nehriyle zemzem çeşmesi arasında Âsî kelimesinin lügat anlamıyla da ilişkilendirerek bir mukayese yapmaktadır. Âsî kelimesinin itaat kelimesi ile olan tezati zemzem-izzet-merkez arasındaki ses uyumu itibar ile izzet arasındaki tenasüp, neticede zemzem'in makamı ile Âsî'nin derecesi arasındaki tezat beytin anlam zenginliğini oluşturmaktadır.

"Îtâ'at merkezinden çıkma Nâbî 'izzet istersen

Bulur mı âb-ı 'Âşî i'tibâr-ı çeşme-i zemzem" Nâbî, G. 497-7 (Bilkan, 1993: 751)

Türk kültüründe Hâcî Bektaş'ta görüldüğü üzere bazı çeşmelerin suyunun diğerlerinden farklı olduğuna inanıldığı için bunlara zemzem adı verilmiştir. Ayrıca suyun bir farklılığı söz konusu edildiğinde zemzeme benzetilirdi. Bu sebeple başta İstanbul olmak üzere Osmanlı döneminde yapılan çeşmelerin kitabelerinde zemzem suyu veya kuyusu sıkça yer alır.

Hâcî Bektaş-ı Velî'nin mağara dışına çıkıp bir yeri parmağıyla dürtmesiyle ortaya çıkan suya "*Zemzem*" ismi verilmiştir.

"Hâlâ ol bunara zemzem punarı dimekle meşhur 'Arafât çille-hanesin

Ziyâret idenler teberrüken anda dahı gısl iderler pes Hünkâr varlığı ol”

Velâyet-nâme, 46b/8-46b/9 (Türker, 2012: 104)

Hayır hasenat için, insanların istifadesi noktasında açılan çeşme, kuyu gibi su ile ilgili unsurların suyu, zemzeme kaynakları zemzem kuyusuna benzetilmiştir. Böylece hem zemzemin değeri ifade edilmiş hem de o çeşme veya kuyuya atıf edilen değer ifade edilmiştir. Buna benzer örnekler çoktur.

“Müşerref bi’rdür şol bi’r-i zemzem

Anı kalmış durur Hâlık mükerrerem” Hikmet-nâme, 5720 (Altun, e-kitap: 349)

“Döküleydi murahham arz-ı zemzem

Anı mansûr kalmışdur murahham” Hikmet-nâme, 5733 (Altun, e-kitap: 350)

“Bu çâh-ı zemzem’e çokdur kerâmet

Bu denlü oldı o sâfkifâyet” Hikmet-nâme, 5734 (Altun, e-kitap: 350)

10. Zemzem-Aşk

Klasik şiirde aşk varlığın oluş sebebidir. Varlık aşk ile yanar. Bu yüzden aşk yakıcıdır. Yakarken insanı her türlü dünyevi işlerden arındırır. Aşkın harareti ile suyun rahatlatıcı özelliği zemzem gibi kutsal su ile birleşince aşk asıl hüviyetine kavuşur. Aşk ile su arasında kurulmuş bulunan benzerlik; aşkın insanı temizleyici özelliği, hayat kaynağı olarak telakki edilişi ve varlık meselesinin yakıcı etkisini yatıştıran bir unsur oluşundan dolayıdır.

Nâtikî, aşkı zemzeme benzettiği aşağıdaki beyitte aşkın içilmesi gerektiğini belirtir.

“Andan eyle ziyâret ile safâ

Zemzem-i ‘aşkı nûş edip mahzâ”

Tuhfetü’l-Nâtık, K. 1-32 (Aksoyak, 2019: 51)

11. Zemzem-Lütuf

Zemzem, aşağıdaki manzume metinlerde de herkese dağıtılan lütuf suyu olarak nitelenmiştir.

“Sarayun Kâ’be lütfun âb-ı zemzem ‘iddür vashun

N’ola kılsa sana canın ser-â-ser ins ü can û kurban” Zâtî, K. 111-23 (Kurtoğlu, e-kitap: 65)

12.Zemzem-Mana

Şeyh Gâlib, şairliğini överken sihirli kaleminin Bâbil kuyusundan zemzem suyunu çıkardığını ifade eder.

“Çıkardı Zemzem-i ma'nâyı çâh-ı Bâbil'den

Bu kilik-i sâhir-i mu'ciz-hiâb-ı 'âlem-i âb” Şeyh Gâlib, G. 16-13 (Okçu, e-kitap: 213)

13.Zemzem-Bereket-Yağmur

Yağmur, bolluk ve bereketir. Aşağıdaki beyitte yağmur bereketiyle zemzem suyuna benzetilir.

“Çemen safâ-sıfat oldu âysa bâg Kâ'be-harem

Aceb mi çünkü yagan yağmur âb-ı zemzemdür” Ahmedî, K. XXXIX-5 (Akdoğan, e-kitap: 102)

14.Zemzem-Dudak

Zemzem birlikte en çok kullanıldığı kavramlardan biri leb/dudaktır. Zemzem ile dudağın birlikte kullanıldığı beyitlerde dudağın klasik kültürdeki bu özellikleriyle zemzem anlam çağrışımları arasında bir ilişki kurulmuştur. Sevgilinin dudağının su ile benzeştirilmesi, ondaki hayat vericilik, parlaklık, berraklık, tatlılık vb. birtakım üstün özellikler dolayısıyladır. Özellikle dudağın, âb-ı hayat oluşu, lezzeti, Safâ ile Merve ile ilişkili olarak Safa kelimesinin saf ve Safâ anlamları, Sevgilinin yüzünün Kâ'be olarak tasavvurunda sevgilinin güzellik unsurlarının teşbihi bağlamı içinde dudağın da zemzem olarak düşünülmesi, susuzluk, ayva tüyleri, kevser suyu. Aşağıdaki beyitlerde bu anlam tenasübü görülmektedir.

“Zemzem göz olarak tasavvur edilince, dudak Safa, yüz Ka'be, kalb de Hacerü'l-Esved'ir.”

“Ayn-ı zemzem dir-isem n'ola safada lebüne

Çün yüzün Kâ'be vü kalbün Hacerü'l-esved ola” Zâtî, K. 18-8 (Kurtoğlu, e-kitap: 80)

Aşağıdaki beyitte zemzem, dudak, ayva tüyleri dudak etrafındaki ayva tüyleri reyhanî hat aynı zamanda reyhan olarak düşünülmüştür.

“Hatt-ı reyhanun kenâr-ı zemzeme dikdi nebât

Perde asdı sünbül-i zülfün mu 'anber Kâ'be'ye” Kalkendelevî Mu'îdî, G. 411-4, (Tanrıbuyurdu, 2018: 354)

Aşağıdaki beyitte Kâ'be içinde zemzem dağıtılması ile sevgilinin dudaklarının öpülmesi arasında ilişki kurulmuştur. (Bkz. Gelenekler)

“Seyr-i ruhunla la'lin öpen tövbe-kâr olur

Bezm-i harîm Ka'be lebin zemzem olmasın" Kilisli Zihnî, G. 162-4 (Şener, 2014: 143)

Hacca giden insanlar o zamana kadar işledikleri tüm günahlarından ötürü tövbe edip bir daha yapmayacaklarına dair Allah'a (c.c.) söz verirler. Beyitte şair bundan hareketle sevgilinin yüzü ve dudağı ile Kâ'be ve zemzem suyu arasında benzerlik kurmuştur. Sevgilinin yüzüne bakıp dudaklarını öpen onun tadının farkına varınca artık başka dudakları öpmeyeceğine dair tövbe eder.

"Bî-muhâbâ 'aşıkân bûs-ı leb-i dildâr edip

Kâ'be-i maksûdı içre zemzem-efşândır bugün" Kilisli Zihnî, G. 166-3 (Şener, 2014: 149)

15. Zemzem-Gözyaşı

Birçok beyitte gözyaşı zemzem suyuna benzetilmiştir. Gözyaşının değeri, saflığı ile getirilmiştir. Bu durumda göz zemzem kuyusu olur. Aşağıdaki beyitlerde zemzem kuyusu göze benzetilerek teşbih yapılmıştır. Ayrıca örnek verilen beyitlerde olay genellikle Kâ'be ve Safâ da geçmektedir.

"Kâ'be-i dil madre-i pâ-yı hayâlündür senün

Ben dü-çeşmümden revân itsem 'aceb mi zemzemi" Enderunlu Hâmid, G-143/2 (Tuğluk, 2010: 214)

"Zemzem-i eşk ile çekdim böyle gam ihramını

Kâ'be-i kûyun tavâfin itmedür çün niyetüm" Cenâbî Paşa, G-211/5 (Kesik, e-kitap: 162)

"Kible hakkı sanemâ Kâ'be olaldan kûyun

Gözlerüm yaşını kıldum o haremde zemzem" Adlî, G-90/3 (Bayram, e-kitap: 128)

"Andı Mesîhî işigün ile gözi yaşım

Kıldı tamâm Kâ'be vü zemzem hikâyetin" Mesîhî, G-193/5 (Mengi, 1995: 241)

"Ser-i kûyun olaldan bana Kâ'be

Gözümün yaşı anda zemzem olmuş" Muhibbî, G-1243/2 (Ak, 1977: 679)

16. Zemzem Suyu Etrafında Gelişen Bazı Gelenekler

Zemzem suyu İslâm medeniyetinin bütün coğrafyalarında apayrı bir öneme sahip olmuştur. Hz. Peygamber'in, torunları Hasan ile Hüseyin'in dünyaya gelişlerinde damaklarını zemzemle açması sonraki dönemlerde sürdürülen bir âdet haline

gelmiştir.

“Âlî'ye kûyun Kâ'be'dür ger sunsa Zemzem leblerin

Ne var bir ağız söylesen ihsâni dün Hâsân'ına” Gelibolulu Âlî, G. 1303-5 (Aksoyak, e-kitap: 1133)

Geleneklerden bazıları şöyledir: “Osmanlı döneminde mahmil veya surre-i hümayun vasıtasıyla Hicaz'a gönderilen feraset çantalarına dönüşte konulan şeyler arasında zemzem de olurdu. Mekke şerifinin padişaha yolladığı hediyelerin başında içinde zemzem bulunan murassa' bir ibrik ve leğen gelirdi. Ayasofya inşa edilirken kubbesi tutturulamayınca Abdal kılığına giren Hızır'ın yol gösterdiği rahiplerin Mekke toprağı ve zemzemle yaptıkları harçla kubbeyi tutturmaları.” (Küçüktaşçı, 2013:245) rivayetinde olduğu gibi zemzem halk edebiyatında da sıkça yer almıştır. Mukaddes emanetlerin ziyarete açılması esnasında yapılan sembolik törenlerde su olarak zemzem kullanılması âdetlerdendir.

16.1. Zemzem İle Yıkanma

“Fetih günü Kâ'be putlardan temizlenince Hz. Peygamber ve beraberindekiler Zemzem Kuyusu'ndan kovalarla su çekerek Kâ'be'nin içini ve dışını yıkadılar.” (Küçüktaşçı, 2013: 243) Daha sonra da Kâ'be'nin yılda bir veya iki defa zemzemle yıkanması âdet oldu.

Aşağıdaki beyitlerde yüzün zemzem ile yıkanmasına işaret edilmiştir.

“Kıldı icrâ sünneti farzı dahi itsin edâ

Yıkasın zemzemle hatt-ı vechin ol zât-ı reşîd”, Şeref Hanım, Târîh 26-3 (Arslan, 2011: 69)

Aşağıdaki beyitte sakalın zemzemle yıkanmasına işaret vardır.

“Sünnet icrâ kıldı itsin farzı da cümle edâ

Lıhyesin Zemzem'le yıkatsın ana Rabb-i Mecîd” Şeref Hanım, Târîh 75-3 (Arslan, 2011: 98)

16.2. Kefenin Zemzem İle Yıkanması

İnsanların kefenlerini hacca götürüp zemzemle yıkamaları veya zemzemle yıkadıkları ihramlarını kefen olarak kullanmasıyla gelenek halini almıştır.

Aşağıdaki beyitlerde kefenin zemzem ile yıkanması âdetine işaret vardır.

“Sarıldığında kefen bana pîrehe yirine

Sirişk-i dîde yiter zemzem ü kefen yirine” Kalkandeleli Mu'idi, G. 398 1 (Tanrıbuyurdu, e-kitap: 344)

17. Zemzem İle İlgili Tabirler

17.1. Zemzemlenmek

Metinlerde, temizlemek, saflaştırmak, doyurmak anlamlarında kullanılmıştır.

“Zemzemledi agyârun alup câm-ı şarâbın

Gösterdi bize ol leb-i şîrîn şeker-âbın” Nevi-Zâde Atâyî, Beyit 55-1 (Karaköse, e-kitap: 297)

“Lebîb ol Kâ’betü’l-hayrın oku su gibi târîhinâ

İtâşî saki ile zemzemledi Hâcî‘Alî Paşa” Diyarbakırlı Lebîb, Dîger 30-9 (Kurtoğlu, e-kitap: 226)

“Lebiveş sâgar-ı yâkûtdan zemzemlenip kâm al

Kırıklanma Lebîb âsâgar-ı billûra fağfura” Diyarbakırlı Lebîb, G. 127-7 (Kurtoğlu, e-kitap: 348)

18. Zemzemcesine

Zemzemcesine “zemzem içer gibi” anlamında kullanılmıştır.

“Hacerü’l-Esved-i hâl-i lebine yüz sürelüm

İelüm âb-ı zenehdânını zemzemcesine” Âmâ Yusuf Garibî, G. 249-7 (Tosun, 2007: 207)

19. Zemzem İle İlgili Bazı Araçlar

19.1. Zemzemlik

Zemzem suyunun sunulduğu zemzemlik, aşağıdaki beyitte sâkinin bezm elinden bezm ehline sunduğu sâgâra dñnüşür.

“Sâkıyâ sâgârı bezm ehline zemzemlede sun

Zemzemiyle içelim bâdeyi rem-remcesine” Saîd, Murabba-1/9

Resim-3: Zemzem sùrahileri.

(Zemzem sùrahileri/ TSM Envanter nr. 21/763)

20. Zemzem fincanı

Hac ziyaretinde bulunan kişilere zemzem suyu küçük fincanlarda sunulur.

“Teşnedür zemzem-i fincânuna erbâb-ı mezâk
Sükkereyir komadı lezzet ile dad-ı ‘Ali” Ereğlili Tûrâbî, G. 41-7

21. Zemzem görevlisi

“Sikâye görevlisi tek başına hacıların ihtiyacını karşılayamaz duruma gelince Mescid-i Harâm’ın çeşitli yerlerinde sakalar görevlendirildi. Osmanlı döneminde İslâm ülkelerinin her vilâyetinden gelen hacılar için bir saka görevlendirildi.” (Küçükaşçı, 2013:244) Böylelikle Kâ’be’de görevli zemzem dağıtıcıları geleneğine işaret edilmiştir.

Aşağıdaki beyitlerde de Kâ’be’de görevli zemzem dağıtıcıları tespit edilmiştir.

“‘Âlî’nün eşk-i çeşmi kapunda revân olup

Şubaşı oldı Kâ’be’ye zemzem didükleri” Gelibolulu Âlî, G. 1428-5 (Aksoyak, e-kitap: 1191)

“Göz yaşıdur kapunla anun farkın itme ki

Lagmatdıçıkdı Kâ’be’de zemzem didükleri” Gelibolulu Âlî, G. 1429-4 (Aksoyak, e-kitap: 1192)

Sonuç

Klasik Edebiyat, sosyal hayat ve onun önemli bir belirleyicisi olan dinî inançtan önemli derecede etkilenmiştir. Bu etkilenmelerden biri de ibadet ve onun önemli bir parçası olan hacdır. Hac ile özdeşleşmiş bir unsur da zemzemdır. Zemzem Klasik manzum metinlerde birçok yönüyle ele alınmıştır. Mesnevilere özellikle Hac seyahatnamelerinde az da olsa zemzeme bir yer ayrılmıştır.

Zemzemin yazımı ile ilgili olarak yapılan cinas sanatı başta olmak üzere Kâ’be etrafında Safa, Merve ile ilgili olarak kelimenin saflık, parlaklık anlam ilgileri daha çok sevgili ile ilgili olarak kullanılmıştır. Zemzemin ortaya çıkışı hadisesine bazı beyitlerde telmihte bulunulmuştur. Birçok beyitte gözyaşı zemzem suyuna benzetilmiştir. Zemzemin kelime anlamı ve zemzem kuyusu arasında bağlama göre farklı anlam ilgileri kurulmuştur. Zemzemlenmek, zemzemcesine bunlardan bazılarıdır. Zemzem suyu etrafında şekillenen bazı gelenekler beyitlerde de kullanıldığı tespit edilmiştir. Zemzem eşyaları (zemzem fincanı, sürahileri vb.) zemzem görevlileri de bazı beyitlere konu olmuştur. Zemzem ile yıkamak tabiri birçok beyitte farklı şekillerde dile getirilmiştir. Beyitlerde Peygamberimizin göğsünün, zemzem suyu ile yıkandığı anlatılmaktadır. Bazı beyitlerde de mukaddes emanetlerin ziyarete açılması esnasında yapılan sembolik törenlerde su olarak zemzem kullanılması âdeti vardır. Zemzem manzume metinlerde herkese dağıtılan lütuf suyu olarak nitelenmiştir. Ayrıca zemzemin aşk, dudak, lütuf, yemin, vedâ, bereket ve âb-ı hayat gibi manalar ile birlikte kullanıldığı beyitler de tespit edilmiştir. Zemzemin ses özelliği, tarihçesi, Kâ’be ile ilişkisi, hakkında

yapılan methiyeler, kendisi etrafında gelişen telmihler ve teşbihler, zaman içinde etrafında şekillenen gelenekler gibi birçok husus klasik edebî metinlerde karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

- Aksoyak, İ.Hakkı, Arslan Mehmet (1994). *Haşmet Külliyyatı-Riyâzü's-sâlikîn, Gelibolulu Mustafa Âlî*; (2019). *Bir Osmanlı Şairinin Seyyahının Gözüyle HacMenzilleri: Tuhfe-i Nâtik*, Ketebe Yayınevi, İstanbul; (e-kitap). *Gelibolulu Mustafa Âlî Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/>
- Ak, Çoşkun (1977). *Muhibbî Dîvânı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Akdoğan, Yaşar (e-kitap). *Ahmedî Dîvânı*, <http://www.kulturturizm.gov.tr>
- Altun, Mustafa, (e-kitap). *İbrahim İbn-i Bâlî-Hikmet-Nâme*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>
- Arslan, Mehmet (2011). *Şeref Hanım Dîvânı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Bayram, Yavuz (2008). *Amasya'ya Vâli Osmanlı'ya Padişah Bir şair: Adli (Hayatı, Şahsiyeti, Şairliği, Dîvânının Tenkidli Metni)*, Amasya Valiliği Yayınları, Amasya.
- Bilkan, Ali Fuat (2000). *Nabi Dîvânı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Biltekin, Halit (e-kitap). *Şeyhî Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/>
- Gültaş, Ayhan (1996). *Abdülvâsi Çelebi, Halîl-nâme*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Kaplan, Mahmut (e-kitap). *Neşâtî Dîvânı*; (e-kitap). *Nâbî-Hayriyye*, <http://ekitap.ktb.gov.tr>
- Karaköse, Saadet (e-kitap). *Nevi-Zâde Atâyî Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/>
- Kesik, Beyhan (e-kitap). *Cenabî Paşa Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/>
- Kurtoğlu, Orhan (e-kitap). *Lebîb Dîvânı*; (e-kitap). *Zâtî Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/>
- Küçükbaşçı, Mustafa Sabri (2013). *İslam Ansiklopedisi: Zemzem*, Türk Dili Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Küçük, Sabahattin (1994). *Baki Dîvânı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Mengi, Mine (1995). *Mesîhî Dîvânı*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- Okuyucu, Cihan (2004). *Ereğlîlî Tûrâbî Dîvânı*, Fırat Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- Okçu, Naci (e-kitap). *Şeyh Gâlib Dîvânı*, <http://www.kulturturizm.gov.tr/>
- Özer, Sait (2006). *Nâtikî Dîvânı (Karşılaştırmalı Metin- İnceleme)*, Yüksek Lisans Tezi, Sivas.

- Şener, Hasan (2014). *Kilisli Zihni Dîvânı*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Tanrıbuyurdu, Gülçin (e-kitap). *Kalkendelevi Mu'îdi Dîvânı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/>
- Tosun, Erhan (2007). Erbilli Âmâ Yusuf Garibî Efendi Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin), Sakarya.
- Tuğluk, İbrahim Halil (2010). Enderunlu Hâmid Dîvânı, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum.
- Tural, Secaattin (e-kitap). *Zâdü'l Meâd (Kitâbü Mevlüdü'n Nebi)*, <http://www.kulturturizm.gov.tr/>
- Turan, Selami, (1995). *Nâbi, Tuhfetü'l-Harameyn (inceleme-metin)*, İstanbul.
- Türker, Çiğdem Çiçek (2012). *Vilâyetnâme-i Hacı Bektâş-ı Veli (İnceleme - Metin - Dizin) (1a-102b)*, Yüksek Lisans Tezi, Edirne.
- Yıldırım, Celal, (1997). *Kaynaklarıyla Ahkâm Hadisleri*, Uysal Kitabevi, İstanbul.